

УПОТРЕБА, ПОПУНА И ЧУВАЊЕ КОЊА У ЈЕДИНИЦАМА НОВ

У току другог светског рата коњи су масовно кориштени у свим армијама највише за транспорт, а у неким и за посебне коњичке јединице.¹ У току рата се број коња у армијама стално повећавао, на што су утицали, углавном, теренски, атмосферски и други услови који су ограничавали или онемогућавали употребу моторног транспорта. У послератној војној литератури износи се да су употребу коња диктирали многи објективни чиниоци који нису били условљени недостатком моторних возила, већ карактером земљишта и атмосферским условима. У вези с тим су и мишљења неких страних војних писаца да је употреба коња требало да буде и масовнија.

Коњ је у саставу Народноослободилачке војске масовно кориштен јер су — поред чинилаца који су диктирали његову употребу у осталим армијама — учесницама у другом светском рату — постојали и други специфични чиниоци условљени организацијом и начином извођења борбених дејстава партизанских јединица, с једне, и врло ограниченим бројем моторних возила и ограниченим количинама погонског горива, с друге стране. Ту велику улогу коња потврђују и речи друга Тита на Пољопривредној изложби у Новом Саду 1961. године: „Ми се нашем коњу за учињене услуге у рату још нисмо одужили“.

У саставу НОВ коњ је првенствено кориштен за транспорт. У току целог рата он је био готово једино транспортно средство у саставу борбених јединица. Међутим, у позадини се, поред товарног, примењивао и возарски (вучни) коњски транспорт, а почев од друге половине 1944. године такав транспорт се масовније употребљавао и у борбеним јединицама. Товарни транспорт је за партизанске јединице био најприкладнији, јер је најбоље одговарао терену на којем су се претежно изводила борбена дејства, величини комора и тежини наоружања. Тек од друге половине 1944. године земљиште омогућује, а теже наоружање и веће коморе захтевају транспорт већег капацитета. У недостатку моторних возила то се постиже ширим увођењем возарског транспорта у јединице.

Поред тога што су служили за преношење коморе, тежег наоружања, муниције, непокретних рањеника и болесника, као и за брзо пребацивање курира и штабова, коњи су мањим делом кориштени

¹ Немачка армија имала је око 3 милиона коња, у саставу јединица британске армије које су дејствовале само на бурманском и италијанском фронту било је преко 110.000, а у саставу јединица Црвене армије које су 1941. године учествовале у затварању граница према Западу било је преко 350.000.

у саставу коњичких јединица, а њихово је месо употребљавано и за исхрану људства партизанских јединица.

Чињеницу да се и коњичке јединице могу корисно употребити у партизанском ратовању врло су рано сагледале наше команде. Тако су, између осталог, већ 1942. године формиран коњички водови при Савинском и Похорском партизанском одреду, као и при штабу Треће оперативне зоне. У 1944. години имају их у свом саставу и неке дивизије, као и извесне команде места и подручја за обезбеђење територије и курирску службу. Почетком те године формиран је при ГШ Македоније Коњички ескадрон који је убрзо прерастао у Коњичку бригаду. Наређењем Врховног штаба формирана је септембра 1944. године и Прва коњичка бригада. Међутим, у целини узевши, број коњичких јединица у саставу НОВ био је мали. За то су постојала два основна разлога: први, оскудевање у издржљивим и добрим јахаћим коњима на терену и, други, коњичке јединице захтевају груписане већег броја коња, а то није било могућно због изузетно тешких услова за набавку сточне хране. Сем тога, јако се оскудевало и у опреми за такве јединице.

БРОЈ КОЊА У ЈЕДИНИЦАМА НОВ И ПОЗАДИНИ

У јединицама Народноослободилачке војске број коња је био променљив, али се укупан збир непрекидно повећавао. У првим партизанским одредима било их је релативно мало, 10—20, јер су и потребе биле веома ограничене: коморе мале, оскудица у тежем наоружању које би требало преносити, као и мањи број непокретних рањеника или болесника, јер су такви претежно збрињавани код кућа. Коњ је тада у првом реду служио за брзо пребацивање курира.

У вези са свим тим, проблем попуне одреда коњима у том периоду није се уопште постављао. Међутим, већ се и у то време озбиљно мислило на будуће потребе имајући у виду да ће нарасти партизански и формирати се веће јединице у којима ће коњ представљати основно транспортно средство.²

Догађаји су убрзо потврдили таква предвиђања. Током 1942. године, формирањем бригада и дивизија, као и проширењем слободних територија, нагло се повећава број коња ангажованих за војне потребе. Бригаде и дивизије нису, као одреди, везане за одређен ужи крај па је било неопходно да собом носе све потребе за живот и борбу. То је проузроковало повећање комора, док су све веће количине тежег наоружања утицале на повећање броја коња намењених за товарни транспорт. Слично је утицао и знатно већи број непокретних рањеника и болесника него у првим месецима рата за чије сигурно збрињавање нису постојале могућности и у позадини.³ Од та три фактора

² Тако је Оперативно партијско руководство ЦК КПХ упутило крајем септембра 1941. године партијским руководствомима на терену писмо у којем се, између осталог, каже: „Када партизански покрет заузме маха и узме широки териториј, тада се неће моћи успешно ратовати без коња“. (Зборник докумената и података о НОР, том V, књига 2, докуменат број 32.)

³ Само је Централна санитетска болница имала јуна 1942. године на маршу из Црне Горе за западну Босну 250 непокретних рањеника и болесника на коњима, а у четвртој непријатељској офанзиви било је преко 2.000 рањеника и болесника које је требало транспортовати коњима.

зависио је, првенствено, број коња у нашим јединицама, све до друге половине 1943. године, а после и од могућности попуне са терена. У просеку, у 1942. било их је у бригадама од 30 до 100, а у 1943. од 20 до 300, дакле број је био веома неуједначен.

Интересантно је да су словеначке партизанске јединице имале релативно најмање коња у свом саставу, зато што је у Словенији и пре рата било мање коња него у осталим крајевима наше земље, затим што су јединице уместо курира на коњима користиле курире на бициклима и што су водиле са собом мањи број непокретних рањеника и болесника, пошто су створени повољни услови за њихов смештај у добро маскираним болницама у позадини.

Међутим, на неуједначен број коња у партизанским јединицама утицали су и субјективни фактори, нарочито у првим годинама рата, кад су још постојале добре могућности за попуну с терена. Тако, на пример, јединице нису водиле рачуна о томе колико им је коња, нарочито јахаћих, стварно потребно и могу ли им обезбедити довољно хране, већ су их прилично стихијно узимале од народа, што је доводило до угрожавања сточног фонда.

Насупрот томе, виши штабови су предузимали мере да се у оквиру организацијског учвршћивања јединица регулишу, поред осталог, и број и намена коња у њима. Познато је да је Статут пролетерских бригада један од првих докумената у којем је прецизирано и то колико коња може бригада имати и чему треба да служи. Поред тога, Врховни штаб је августа 1942. прописао за батаљон 4 и штаб бригаде 16 јахаћих коња,⁴ а новембра 1943. за штаб дивизије и штаб корпуса по 16 јахаћих коња,⁵ или, ГШ Словеније је новембра 1943. прописао за батаљон 30, а за штаб бригаде 16 коња (укључивши и коње коморе).⁶ Сличне прописе донели су штаб Другог корпуса новембра 1943. (за батаљон 8, за штаб бригаде 16, а за штаб дивизије 36 коња), ГШ Македоније јула 1944. (за бригаду 134 коња) и ГШ Хрватске октобра 1944 (за бригаду 494 коња).

Поред тога што је број коња у јединицама био неуједначен, он се и у истим јединицама стално мењао, понекад и за кратко време, при чему се може запазити велик број неборбених губитака, нарочито у периоду непријатељских офанзива. Та чињеница такођер отежава да се утврди тачно бројно стање коња у партизанским јединицама. Сем тога, сточни спискови су се, у ствари, почели водити врло касно. Почетком 1944. године воде их јединице у саставу ГШ Словеније, а тек у другој половини те године, изласком *Привремене ветеринарске службе у НОВ и ПОЈ*, предвиђено је њихово вођење по јединственом обрасцу у свим јединицама. До тада су команде достављале по наређењу Врховног штаба од септембра 1943. године 15-то дневне извештаје о броју коња што их није обавезивало да воде сточне спискове.

Из изнетог се види да није могућно дати тачне податке о броју коња у јединицама НОВ. Но, до извесне оријентације може се доћи на основу просечног бројног стања коња у јединицама за које постоје подаци. Закључци изведени из тих података показују да је 1942. године

⁴ *Зборник*, том II, књига 5, докуменат број 99.

⁵ *Зборник*, том III, књига 6, докуменат број 95.

⁶ *Зборник*, том III, књига 6, докуменат број 120.

у саставу 38 бригада било око 2.500, а партизанским одредима, позадинским јединицама и установама, командама места и подручја, вероватно још око 2.500 коња — укупно око 5.000; 1943. године у саставу 26 дивизија око 11.000 коња, у осталим јединицама у саставу корпуса, одредима, територијалним јединицама и командама вероватно још око 7.000 коња — укупно око 18.000; 1944. године у саставу 60 дивизија око 26.000 коња, а у саставу корпусних јединица, корпусних војних области, партизанских одреда, територијалних команди, вероватно још око 15.000 коња — укупно око 41.000; 1945. године у саставу јединица НОВ и позадине око 80.000 коња.⁷ Већим делом ти су коњи били за товарни транспорт, а капацитет носивости износио им је 60 до 80 кг. Због тога их је требало тако много. Услови у којима је вођен наш народноослободилачки рат, у првом реду земљиште, као и тактика партизанских јединица, такођер су захтевали да се користи, пре свега, товарни коњ. Срећна је околност што је на територији Босне, Херцеговине, Црне Горе, Далмације и Македоније претежно био узгајан баш коњ брдског типа. Коњ таквог типа био је врло прикладан за партизански начин ратовања не само с тактичке стране него и ради његове употребне вредности у врло тешким условима у погледу исхране, држања и употребе. Он је врло издржљив, скроман у погледу хране и смештаја и отпоран према болестима. То потврђују многа наша искуства. Коњи других категорија, а нарочито племенитијих пасмина, до којих су наше јединице дошле пленом од непријатеља, врло су тешко подносили слабу исхрану и форсиране маршове, а нарочито су били непогодни за употребу на брдском терену. Код њих су била врло честа обољења копита, тегива и зглобова. Кад су се, међутим, пред крај рата у нашим јединицама почели користити у већем броју и возарски коњи, већ су се многи услови били знатно изменили, у првом реду земљиште на којем су извођена борбена дејства (сремски фронт и завршне операције за коначно ослобађање земље). Прелаз на коришћење возарских коња у том периоду захтевале су још неке околности, као ново тешко наоружање које се није могло пребацивати товарним транспортом и знатно веће коморе које су изискивале транспортна средства већег капацитета.⁸

Покушаћемо да бар приближно одредимо број неборбених губитака коња у јединицама НОВ на основу елемената са којима се располаже.

У прошлом рату је проценат неборбених губитака у регуларним армијама износио око 0,5⁰/₀ дневно у односу на број коња у јединицама, а од тога је било 10⁰/₀ неповратних губитака (угинућа, онеспособљења). Из сачуваних докумената се види да је у јединицама из

⁷ Податак за 1945. годину налази се у документима архиве Ветеринарског одељења ДСНО.

⁸ У вези с тим, штаб Првог корпуса издао је октобра 1944. године пре поласка из Србије за Срем наређење у којем се каже: „Обзиром на новонастале услове и наше даље операцијске правце и задатке, нужно је да наши будући покрети буду брзи и једноставнији. Велики број товарних коња које смо до сада користили већ је постао у новим условима знатна сметња за брзе покрете, поред тога што товарни коњи не могу више задовољити код преноса оружја, муниције и других потреба. Ради тога је нужно да све јединице најхитније предузму потребне мере да се снабдију са потребним бројем теглећих коња“. (Архив ВИИ, кут. 982, док. бр. 7).

састава ГШ Словеније било око 1⁰/₀ неборбених губитака дневно. С обзиром на то што су услови исхране, држања и употребе коња били готово подједнаки и у осталим јединицама у саставу НОВ, може се закључити да је толики проценат неборбених губитака био у свим јединицама. Што се тиче неповратних губитака који су у регуларним армијама износили 10⁰/₀ од броја неборбених губитака, наше је мишљење да је тај проценат износио у току НОР-а 20⁰/₀. Ово закључујемо на основу тога што се у првим годинама рата болесни и повређени коњи нису лечили, а и у каснијем периоду је лечење из објективних разлога било мањег обима. Под претпоставком да је у току НОР-а било 1⁰/₀ неборбених губитака и од тога 20⁰/₀ неповратних, из састава НОВ је излучено: 1942. године — 3.500; 1943. — 13.000; 1944. — 30.000; 1945. године — 30.000 грла. Укупно је излучено око 77.000 коња. Под претпоставком да је у току рата непријатељ убио или запленио само 3.000 коња, неповратни губици износе укупно око 80.000. Да је тај број реалан говори и то што је у току рата опао број коња у нашој земљи за 450.000 грла (у тај број су урачунати и коњи које је непријатељ опљачкао). Узевши у обзир број коња у нашим јединицама на крају рата (80.000), као и број неповратних губитака (80.000), излази да је у току рата кориштено у саставу НОВ око 160.000 коња, што значи да је за четири године коњски састав двапут потпуно обновљан. Ако се, међутим, не занемари чињеница да су исцрпени коњи често предавани народу и замењивани здравим, с тим што су после опоравка поново враћани у јединице, са великом вероватноћом се може закључити да је то обновљање извршено два и по, па и до три пута.

У вези с приближним просечним бројем коња у јединицама НОВ у појединим периодима, интересантно је покушати да се прорачуна колико је укупно коња прошло кроз јединице имајући у виду губитке и попуне за све време рата. О губицима се не располаже никаквом евиденцијом. Зна се само то да су и неборбени и неповратни губици (угинућа и онеспособљења) врло велики.

ИЗВОРИ ПОПУНЕ

Главни извори попуне партизанских јединица коњима биле су ослобођене територије, а споредни — плен од непријатеља. На територији Југославије било је пред почетак другог светског рата око 1,250.000 коња, од тога око 600.000 способних за употребу у борбеним јединицама. Тај број је могао да подмири потребе партизанских јединица и позадине у коњима у току целог рата да нису дошле до изражаја негативности, као пљачка од стране окупатора, врло велик број неборбених губитака коња услед изузетно тешких услова и осетно смањења резерви коња у појединим крајевима (Црној Гори, Херцеговини, Далмацији, Словенији и Босни). Нестацица се почела осећати од друге половине 1943. године и све се више испољавала до краја рата. Она се најпре испољила на територијама на којима је и пре рата било мање коња, јер је баш на тим територијама у првим годинама рата формиран врло велик број партизанских јединица и јер је те крајеве окупатор највише опустошио.

Међутим, постоји још један врло важан субјективан разлог брзог исцрпљивања терена, а то је неорганизовано спровођење мобилизације коња. Најчешће су је спроводиле саме јединице, па и појединци, не водећи рачуна о томе колико је коња војсци стварно потребно, а колико треба да остане у позадини. Директно узимање коња не би имало већих негативних последица да су их јединице после извршеног задатка враћале народу. Супротно томе, оне су их задржавале код себе, било зато што су отишле са тог терена, било што нису хтеле да их узме непријатељ, иако нису имале услова и могућности да их држе и сачувају. Ти су коњи брзо пропадали, а на њихово место мобилисани су здрави.

Пропуст је био у томе што јединице нису предавале исцрпене коње народној власти или народу ради опоравка, већ су их често остављале на путевима, далеко од насеља и без икакве неге.

Већ на почетку устанка се увидело да ће неорганизована мобилизација коња, поред осталог, и политички негативно деловати, јер ће изазвати незадовољство сељака, па су виши војни штабови и партијске организације предузели мере да се томе стане на пут. Тако су команда Ужичког партизанског одреда⁹ септембра 1941. и НОО за Херцеговину¹⁰ априла 1942. наредили да се напишу сви коњи на ослобођеној територији, а команда Посавског партизанског одреда наређује октобра 1941. да се попуна коњима врши само преко народно-ослободилачких одбора.¹¹ Међутим, и поред тих и осталих наређења која су касније издавали виши штабови, мобилизација коња се и даље спроводила неорганизовано. Стога је Врховни штаб издао августа 1942. наређење да се прекине с том праксом, прописао ко има право на јахањег коња и да се попуна спроводи искључиво преко народно-ослободилачких одбора.¹²

Као што се види, наши виши штабови су већ од првих дана рата тежили да правилно усмере рад на попуни јединица коњима. Одступања, у пракси, од добијених наређења последица су углавном тога што у трупи нису постојали органи који би били задужени за спровођење мобилизације коња и који би по том питању били стално у вези са народноослободилачким одборима, односно бринули би се да се коњи узети за неки привремени задатак врате власницима, или да се исцрпена грла организовано предају народу ради опоравка.

Озбиљније мере у вези с мобилисањем коња предузео је ГШ Словеније у другој половини 1943. године. Према његовом наређењу формиране су при народноослободилачким одборима посебне господарске комисије и искључиво преко њих су јединице могле добити

⁹ Зборник, том I, књига 1, док. бр. 36.

¹⁰ Зборник, том IV, књига 4, док. бр. 103.

¹¹ Зборник, том I, књига 1, док. бр. 46.

¹² „Насилно одузимање коња од сељака — каже се у том наређењу — изазива велико незадовољство међу сељацима. Треба схватити шта значи коњ за сељака, јер коњ представља животно питање у његовом господарству. У нашим бригадама и батаљонима, нарочито код руководећих људи, постоји у последње време обичај, да сваког часа мењају коње на штету становништва и на штету наше ослободилачке борбе. Показало се даље да су почела употребљавати коње у нашим партизанским јединицама и лица којима то није потребно и која нису овлашћена за то. Осим тога коморе појединих батаљона сувишно су гломазне, јер се све више гомилају ствари које су непотребне, па се због тога све више гомила коња у тим коморама.“ (Зборник, том II, књига 5, док. број 99.)

коње било за попуну, било за привремене задатке. Те су комисије пописале сва грла на терену и установиле да је број коња у односу на 1941. опао за 60%. Да би се сачувао фонд, коњи су додељивани јединицама на основу евиденције, а у свакој општини су формиране транспортне јединице које су опслуживале НОВ по систему релејних транспортних етапа. Тај се систем показао као врло добар, јер се коњи нису замарали и исцрпљивали, вођено је више рачуна о њима, па су се и власници радије одазивали. Сем тога, словеначке партизанске јединице нису морале да у свом саставу држе већи број коња, јер су биле сигурне да ће их у случају потребе добити. Штета је што је тај систем почео да се стриктно примењује доста касно, тј. кад је на територији Словеније већи део коња био већ упропаштен, али је ипак допринео да се сачувају они што су преостали. Као следећу меру, ГШ Словеније је октобра 1944. издао *Правилник о мобилизацији коња за потребе НОВ*, а убрзо затим и *Упутство о спровођењу мобилизације коња*.

Стање на осталим територијама најбоље се може сагледати из сачуваних докумената.

Тако се у извештају Друге пролетерске дивизије Врховном штабу септембра 1943. године каже: „На територији Пиве после 5. непријатељске офанзиве нема уопште коња“;¹³ у извештају Двадесет треће дивизије штабу Четрнаестог корпуса децембра 1944. године пише: „Нисмо могли приступити организацији јединица према добијеном наређењу, јер на терену нема коња“;¹⁴ а штаб Девете црногорске бригаде извештава маја 1944. год.: „Недостаје нам велики број коња, а нарочито нема ни једног коња за бојну комору. На терену нема коња“.¹⁵

Крајем 1944. појавио се још један проблем у вези са попуном јединица коњима — прелазак на возарски транспорт. У таквим коњима земља је тада у опште оскудевала, а нарочито у грлима за вучу тешке артиљерије. У ствари, недостатак возарских коња за артиљеријске јединице се појавио већ јануара 1943. на територији Босне,¹⁶ где ни пре рата није било таквих коња. Међутим, то су били појединачни случајеви. Тек крајем 1944. године, услед све већих потреба, то постаје проблем. Он се нарочито испољио на територији Србије тако да су јединице у саставу Тринаестог и Четрнаестог корпуса биле присиљене да користе око 500 волова.¹⁷

Ради ублажавања тог тешког стања, наша земља се обратила западним савезницима за помоћ, од којих је добила мањи број мула, као и Бугарској војној мисији при ВШ с питањем да ли је могућно да на територији Бугарске купи око 1.000 возарских коња, али није добила ни одговор. Нешто је боља ситуација у том погледу настала тек ослобађањем Војводине, где је било више возарских коња, и при операцијама за коначно ослобађање земље, кад су их наше јединице заплениле у већем броју.

¹³ *Зборник*, том IV, књига 17, док. бр. 150.

¹⁴ *Зборник*, том I, књига 15, док. бр. 178.

¹⁵ Докуменат у Институту за згодовино деловшчега гибања, Љубљана, Ф II — 130.

¹⁶ На пример, Хаубички дивизион ВШ и Хаубички дивизион Петог корпуса су у недостатку возарских коња користили јануара 1943. волове.

¹⁷ *Зборник*, том I, књига 15, док. 27.

Због недостатка уопште и тешкоћа у попуни у задњим годинама рата, коњи који су се налазили у јединицама кориштени су до крајњих могућности, па је дошло до њиховог масовног исцрпљивања. То је условило да ветеринарска служба формира посебне сточне депое у Шапцу, Сремској Митровици, Смедеревској Паланци, Вршцу, Рогу и др. у којима су се такви коњи сакупљали и опорављали, а затим поново враћали у јединице.

ПРОБЛЕМАТИКА У ВЕЗИ СА ДРЖАЊЕМ КОЊА У ПАРТИЗАНСКИМ ЈЕДИНИЦАМА

Главни узроци који су довели до великог броја неборбених губитака у коњима током НОР делом су објективне, а делом субјективне природе.

Од објективних су најкарактеристичнији: недостатак сточне хране и нередовна исхрана; прекомерна експлоатација коња (дуги и напорни маршеви без потребних одмора); тешки услови смештаја и нехигијенски услови живота; недостатак опреме, у првом реду самара и седала.

Свакако да су недостатак сточне хране и немогућност да се коњи редовно исхрањују и кад је те хране било, представљали најтежи проблем. Наиме, исхрана коња у рату је у свим армијама врло сложен проблем, јер је потребан велики број транспортних средстава за дотур сточне хране из позадине до фронта.¹⁸

Код нас се проблем исхране коња почео озбиљно испољавати у 1943. години и није се могао успешно решити све до краја рата. Од 1943. године су могућности за обезбеђење сточне хране бивале сваким даном све мање из следећих разлога: бројно стање коња у јединицама се стално повећавало, а у вези с тим расли су и захтеви за већим количинама сточне хране; у 1943. години подбацио је због суше принос сточне хране у многим крајевима, а могућности за њено пребацавање са једне територије на другу нису постојале; окупатор је непрекидно односио залихе сточне хране из наше земље, а онемогућавао народу да је на време прикупља и спреми; због несташнице хране за људе, одређене врсте зрнасте хране (зоб, јечам, кукуруз) користиле су се искључиво за исхрану народа и војске. За исхрану стоке код народа користила се готово искључиво испаша, али се она није могла користити за коње из борбених јединица које су стално биле у покрету. Због несташнице хране и прекомерне експлоатације коњи су у јединицама нагло мршавили, долазило је за кратко време до њихове масовне изнурености и угинућа. Тешку ситуацију у том погледу илуструју и ови подаци: „Исхрана стоке у јединицама представља један од најтежих проблема“, каже се у извештају ГШ Хрватске Врховном штабу августа 1944. године,¹⁹ штаб Осме дивизије извештава

¹⁸ Тако су, на пример, Американци за исхрану коња своје 5. армије на италијанском фронту пребацивали сточну храну из САД; немачка Врховна команда је јединицама које су се 1944. повлачиле преко кубанских низина, авионима пребацивала храну за коње; јединице немачке армије на источном фронту су имале у зимском периоду 1941/1942. године око 20% угинућа коња због недостатка сточне хране, а у зимском периоду 1942/1943. године око 12%.

¹⁹ Архива радничког покрета, Загреб, докуменат број 8294.

марта 1944. штаб Четвртог корпуса: „Некад прође и по неколико дана да стока у појединим јединицама не добија сена... Коњи су јако ослабили, а извештај број их је угинуо“;²⁰ Двадесет девета херцеговачка дивизија јавља августа 1944.: „Услед немања сточне хране коњи су у најлошијем стању, а пола их је већ потпуно запрло и остало на путу“;²¹ у извештају штаба Осмог корпуса марта 1944. каже се: „Стање коња у коморама наших јединица је забрињавајуће. Услед недостатка сточне хране изгубили смо у задње време много коња. Проблем исхране коња је постао нерешив“;²² а у извештају Бокелјске бригаде децембра 1944. стоји: „Услед слабе исхране коњи су већим делом угинули“.²³

Слично је стање било готово у свим нашим јединицама. Штабови су предузимали извесне мере да се оно побољша, али без већих резултата, јер је сточне хране недостајало и на терену. Тако је, на пример, ГШ Хрватске расписао 1944. године јединицама упутство о исхрани коња смешом уситњених или самлевених клипова кукуруза и зоби у омеру 1:1, а ГШ Словеније наредио је јуна 1944. године да се у јединицама поставе посебни интендантски органи који ће се бринути искључиво о прикупљању сточне хране (живино-интенданти). Међутим, те и друге предузете мере биле су недовољне, јер су се дејства изводила најчешће на теренима на којима није било сточне хране, а као што је поменуто, могућности за њено преbacивање нису постојале.

У таквим условима једино могуће решење било је да јединице смање коморе на најмању меру, а тиме и број коња, па би мање количине сточне хране лакше набавиле.²⁴ Није имало никаквог смисла, а ни сврхе, да се држи велик број коња који су због изгладнености врло брзо постајали неспособни и угинули. Ти коњи могли су се добрим делом сачувати да су их јединице предавале сељацима, где би се бар прехрањивали испашом, док би их по потреби могла користити и наша војска.

Појави исцрпности погодовала је и масовна појава шуге која је у неким јединицама захватила у другој половини 1944. године готово 70% од укупног броја коња. Заразу таквог обима омогућили су и врло нехигијенски услови за живот коња, као и недостатак средстава за њено превенирање и сузбијање. Тек кад је организована ветеринарска служба, приступило се ликвидирању те заразе помоћу гасних комора.

Исцрпеност и изнуреност коња стварале су, такође, предиспозицију за тешке повреде на гребену и леђима од самара и седала. У извештајима из тог периода често се наводи да „највећи број коња има садно“. Наиме, и недостатак коњске опреме представљао је врло озбиљан проблем. Јединице су често биле присиљене да се користе

²⁰ Зборник, том V, књига 25, док. бр. 115.

²¹ Фото-копија документа у Интендантској управи ДСНО.

²² Архива Војноисторијског института, кутија 300, док. број 15.

²³ Зборник, том III, књига 8, док. бр. 309.

²⁴ Сличну меру предузео је Врховни штаб још јуна 1942. године кад је наредио Четвртој пролетерској бригади пред њен марш на западну Босну да смањи број коња. У наређењу се каже: „Пошто бригади предстоји дуг марш, све непотребне ствари код војника и коморе треба одбацити. По нашем мишљењу ви не бисте требали имати више од 30 товарних коња“. (Зборник, том II, књига 4, док. бр. 186).

неисправним седлима и самарима, па и разним импровизацијама, што је доводило до масовних повреда коња.²⁵ Томе је допринело и нестручно стављање опреме на коње, као и то што опрема често и по неколико дана није са њих скидана. Тих повреда могло је бити знатно мање да су се неисправни самари и седла на време поправљали и подешавали, односно да су јединице имале сараче који би то извршили, и да су се коњовоци обучавају у стављању и подешавању опреме и правилној расподели терета на коњу. У другом светском рату био је и у јединицама америчке, британске и немачке армије велик број грла излучен из јединица због тих повреда које су биле последица, у првом реду, необучености људства у стављању опреме на коња. Данас те армије имају посебне мирнодопске јединице у којима се људство у свему обучава.

Међутим, до великих губитака у коњима у јединицама НОВ долазило је и услед субјективних слабости које су се великим делом могле избећи. Неке од њих су: неправилно коришћење јахаћих коња (галопирање, утркивање, јахање на великим низбрдицама и узбрдицама); невођење рачуна да се после рада скине опрема и да се коњи у природним заклонима заштите од невремена; ненапајање и непоткивање коња на време и кад су за то постојале могућности; недовољно обучавање коњоводаца у одржавању, исхрани и употреби коња, а нарочито у правилном подешавању коњске опреме итд. Понекад се те слабости могу и правдати, на пример, премореношћу коњоводаца, али не у целини и у свим случајевима.

Виши штабови су предузимали мере да се и те слабости отклоне, односно да се поступак с коњима побољша. Тако је, на пример, штаб Другог корпуса доставио јуна 1943. године јединицама упутство о поступку с коњима на маршу, начину засамаривања и заседлавања коња, о задужењу коњоводаца с коњима, забрани утркивања с коњима, као и наређење да се припреме импровизирани коњушнице за заштиту коња од невремена.²⁶ Но, и поред тих наређења стање се у корпусу није много изменило па је штаб у октобру исте године опет упутио јединицама распис у којем се, између осталог, каже: „Услед све већег проширења наших оперативних јединица, као и повећања делатности наших установа, употреба коња постаје све већа. Међутим, брига и старање о коњима је на истом степену као кад смо били у партизанским одредима. Не предузимају се никакве мере за очување тих коња. Услед таквог односа, велики број коња онеспособи се и угине. Овакав нехајан однос не само да ће довести до тога да јединице остану без коња, те да нема ко да им носи митраљезе и друго тешко наоружање, него је то упропаштавање коњогојства за цели низ година у будућности“.²⁷

Или, штаб Прве пролетерске дивизије доставља јула 1944. године следећи распис јединицама: „Убојна готовост наших јединица у

²⁵ Из сачуваних докумената се види да је у ветеринарским установама у саставу ГШ Словеније, у периоду од септембра 1944. до фебруара 1945. године, лечено око 3.500 коња, од тога 42,6% механичких повреда, 8,2% обољења експлоатационе природе, 7,1% изнурених коња, 34,8% коња заражених шугом, 1,5% повреда од ватреног оружја и 5,8% осталих обољења.

²⁶ Архив Војноисторијског института, кутија 1.137, док. бр. 20.

²⁷ Архив Војноисторијског института, кутија 470 Г, док. бр. 1.

великом зависи од правилног решења транспорта. До сада се у том погледу неправилно радило и сада је наша способност у пријему новопотребног наоружања и другог ратног материјала сведена на минимум и готово је немогуће ма шта од потребног наоружања и друге потребе примити, јер нема могућности за транспорт. Садање такво стање последица је, с једне стране, упропашћавања и потпуног исцрпљивања товарних грла (претоваривања, хрђавог намештања самара, колана, палдума, ненапасања и непојења), а са друге стране, никакве неге тако онеспособљених и упропашћених товарних грла²⁸.

Партијска организација штаба Првог сремског одреда одржала је септембра 1943. године посебан састанак на којем се расправљало искључиво о неправилним поступцима према коњима и донети су закључци о мерама које је потребно предузети у циљу побољшања таквог стања.²⁹

Неправилни поступци према коњима нису се поправили ни касније. То се види и из извода из наређења министра Народне одбране априла 1945. године: „Опште је стање коња код већине наших јединица врло забрињавајуће. Због изнурености и разних болести угиба и онеспособљава се велики број коња, а они који су још у употреби у слабој су кондицији. Томе је разлог не само лоша и недовољна исхрана услед тешкоћа око снабдевања и напори којима су коњи изложени, већ добрим делом и неправилна употреба, слаба нега и чување. Коњима се не поклања довољно пажња ни онда кад за то има могућности. Услед запуштености и слабе неге врло су честа кожна обољења, а због неисправности и неподешености прибора, убоји и повреде услед којих су коњи трајно или месецима неспособни за рад. Дешава се да се коњу скида седло или самар тек онда, кад је испод њега наступило распадање и загнојавање ткива...“³⁰

Било је, додуше јединица, нарочито артиљеријских, у којима се доиста поклањала пуна пажња бризи о коњима, али је таквих било мало.

У целини узевши, велик број коња могао се сачувати и у врло тешким условима народноослободилачког рата да су се предузеле мере које су биле остварљиве и у партизанском начину ратовања. Ту, у првом реду, долази у обзир одређивање органа, односно лица у јединици, који би били задужени за бригу о исхрани, смештају и употреби коња, затим задужење коњоводаца коњима и обука људства у чувању, заштити од невремена, употреби коња и стављању коњске опреме.

На први моменат изгледа несхватљиво да се у нашим партизанским јединицама није поклањало довољно пажње чувању коња кад се зна да су њихова улога и важност били од непроцењиве вредности, односно кад је бојева готовост много зависила баш од тих коња. Изнето је да су се многе слабости могле избећи, па се поставља питање — зашто то није учињено? Вероватно, поред осталог, и зато што нису постојали — у мањем броју јединица све до друге половине 1943, а у највећем до друге половине 1944. године — органи који би директно или индиректно утицали на организовање и спровођење у

²⁸ Архив Војноисторијског института, кутија 712 б, док. број 22.

²⁹ Зборник, том I, књига 6, док. бр. 152.

³⁰ Војноветеринарски зборник, бр. 2/1961. год.

живот свих мера за очување коња. Без сумње је да то спада у надлежност ветеринарске службе, односно њених органа, а они су почели да се оформљују у другој половини 1943, односно 1944. године. Чињеница је да су се упоредо са формирањем те службе, у јединицама НОВ почеле организовано предузимати мере за очување коња и да је упоредо с тим постепено опадао и број неборбених и неповратних губитака. И поред важности коња за армију, као и чињенице да је ветеринарска служба првенствено позвана да организује и спроводи одговарајуће превентивне и друге мере за њихову заштиту, ипак је њено формирање уследило доста касно, а један од разлога је било то што у првим годинама нашег рата нису правилно сагледани улога и место те службе, односно што се сматрало да је њен основни задатак лечење болесних и повређених коња. На основу таквог гледања није се форсирано формирање ветеринарске службе, јер су могућности за лечење болесних и повређених коња заиста биле врло ограничене (недовољан број дипломираних ветеринара, недостатак лекова и опреме за лечење, непостојање ветеринарских установа и услова за стручни рад, немогућност да се болесна стока задржава у јединицама на лечењу итд.), а ветеринарски кадар који се у првим годинама рата налазио у НОВ распоређиван је на друге дужности. Међутим, касније се увидело да ветеринарска служба и у партизанском ратовању има широко поље рада, пре свега на организовању и спровођењу превентивних и профилактичних мера.

С друге стране, ни ветеринарски кадар у првом периоду рата није довољно сагледао своје место и улогу, у првом реду зато што није био припремљен за рад у специфичним ратним условима, па им се није могао одмах прилагодити, односно одрећи се класичних облика у раду. И ветеринарски кадар је сматрао да је његов основни задатак лечење болесних и повређених коња. Тек су касније искуства показала да је у партизанском ратовању лечење болесних и повређених коња задатак другостепене важности, односно да је примарно организовање и спровођење профилактичних, превентивних и противеписотских мера у циљу смањења броја обољења и повреда. Предузимањем тих мера смањује се и број коња којима ће бити потребно лечење. То никако не значи да се у партизанском ратовању треба одрећи лечења болесних и повређених коња, већ да се оно мора ускладити са општевојним и другим условима, то јест, да ће га у сваком случају бити мање, како по броју лечења грла тако и по обиму стручног рада. Спровођење заштитних мера могућно је и у партизанским јединицама, а што је најважније, за њихово спровођење није потребно да се располаже искључиво дипломираним ветеринарима. Довољан је и нижи ветеринарски кадар — болничари. То су каснија искуства и потврдила.

Крајим стручним курсевима могло се већ у првим годинама народнослободилачког рата оспособити довољно ветеринарских болничара који би били главни носиоци превентиве у основним јединицама (батаљонима), а касније би се напреднији болничари могли позвати на допунске курсеве и оспособити за дужности референта ветерине бригада. Дипломирани ветеринари могли би у позадини водити — ако то војна ситуација дозвољава — ветеринарске амбуланте и курсеве за оспособљавање болничарског кадра. Исправност

и могућност такве оријентације потврђују искуства нашег партизанског санитета који је у недостатку лекара оспособио помоћу курсева већи број болничарки за референте санитета у батаљонима и бригадама. Ту оријентацију је применила и наша ветеринарска служба почевши од половине 1943. године на територији ГШ Словеније, где је захваљујући томе постигла и најбоље резултате у организацијском погледу.

Стручно знање које су ветеринарски болничари добили на курсевима било је довољно за указивање прве помоћи болесним и повређеним коњима, а нарочито за организовање и спровођење превентивних и других заштитних мера. Зато је велика штета што се њихова улога сагледала доста касно: у неким јединицама у другој половини 1943. а у највећем делу тек у другој половини 1944. године.

Од коликог је значаја присуство и нижег ветеринарског кадра, а нарочито кад добије потребну помоћ од штаба, најбоље се може сагледати из чланка једног болничара у листу *Ветеринарски болничар* који је издавала 1944. године ветеринарска служба Двадесет шесте дивизије: „По доласку у јединицу упутио сам се у коњушницу. Грла су била запуштена, неочеткана, лутала су невезана, оглави су им били покидани и разбацани по коњушници... Коњи ненапојени. Одмах сам се дао на чишћење коњушнице, исхрану, напајање и тимар коња. Комесар чете ми је доделио два друга с којима сам радио око наших коња. Данас је стање у том погледу у мојој јединици 100% боље. Мојим радом и уложеним трудом кроз ова два и по месеца много се у мојој јединици поправило стање с обзиром на наше коње“.³¹ Али било је јединица у којима се и после доласка ветеринарских органа није видније поправило стање, јер нису добили потребну помоћ од старешина па је било потребно да виши штабови, па и партијске организације, интервенишу у том смислу. Тако, на пример, штаб Прве пролетерске дивизије јула 1944. године пише јединицама: „Већ је завршен ветеринарски курс болничара и поткивачки курс, али се резултати свршених курсиста нису ни мало показали. И овом приликом подвлачим да то није кривица свршених курсиста већ штабова који им нису дали право место и задатке и нису им ни у чему помогли. Ово се мора одмах исправити“.³²

Искуства стечена у току народноослободилачког рата у вези са употребом, попуном и чувањем коња су врло велика, али нису до данас довољно проучена. Без обзира на то у којем ће се обиму користити коњи у евентуалном будућем рату, потребно је сагледати целокупну проблематику која из тога проистиче и на основу наших искустава, обрађених и актуелизираних, предвидети све мере потребне за очување коња у борбеним јединицама и позадини.

Пуковник

др Јаша РОМАНО

³¹ *Војноветеринарски зборник*, бр. 2/1961. год.

³² Архив Војноисторијског института, кутија 712 б, док. број. 22.